

**ԸՆՏՐԱԿԱՆ ՄԿՁԲՈՒՆՔԸ ՀԱՅ ԵԿԵՂԵՑՈՒ ՊԱՏՄԱԿԱՆ
ԿԵԱՆՔՈՒՄ *),**

Նախընթաց գլխի մէջ առաջ բերինք Հայ եկեղեցու պատմական կեանքից (IV—XVI դարերի) մի շարք փաստեր: Մեր ձեռքի տակ եղած նիւթերից քաղեցինք յատկապէս այնպիսիները, որ պատմած դէպքերի ժամանակակից, կամ ժամանակով ամենից մօտիկ հեղինակներից են մնացել մեզ, թողնելով ամբողջ մեր հաւաքած նիւթերի հրատարակութիւնը մի այլ անգամի և մի այլ աշխատութեան մէջ:

Մեզ մնում է այժմ մի ընդհանուր հայեացք ձգել մեր եկեղեցու կանոնական կարգերի վրայ և տեսնել, թէ արդեօք ի՞նչ կարող ենք գտնել նրանց մէջ, որ թէկուզ հեռաւոր կերպով առնչութիւն ունենային մեր առաջ դրուած խնդրի հետ: Այդ նպատակով մենք կարող ենք ՚ի նկատ ունենալ 1. Առաքելական. 2. Երեք տիեզերական. 3. Վեց տեղական օտար եկեղեցիների. 4. Հայ եկեղեցու տեղական ժողովների և 5. Մերս. հայրերի կանոնները:

Եկեղեցական կանոնների մէջ թէ վարչական և թէ հոգևոր ամենատեսակ պաշտօնեաների ընտրութեան եղանակի մասին պարզ և որոշ բան համարեան թէ չկայ:

Այսպէս ուրեմն, մասամբ նիւթն սպառած լինելու և մասամբ էլ հոգևոր վարչական պաշտօնեաներ կարգելուն վերաբերեալ կանոնների բնոյթը պատկերացնելու համար, առաջ բերենք այդ կանոններն իրանց համառօտ բովանդակութեամբ:

1. Առաքելական կոչուած կանոններից 20-րդը ասում է, որ ընտրուածը թէ որ արժանաւոր է, թող կարգուի քահանայ. և այլն: 21-րդը թուում է մի առ մի այն արատները, որոնց աէրբերը չեն կարող քահանայ լինել:

2. Նոյն առաքելաներին ընծայուած թուով 85 կանոններից 30-րդը ասում է, որ իշխանների բռնութեամբ եպիսկոպոս եղողը կարգաւոյժ պիտի լինի: 36-րդը՝ թէ ժողովուրդը

*) Տես «Մուրճ» № 8:

իր վրայ ձեռնադրուած եպիսկոպոսին չընդունելու դէպքում, քաղաքի հոգևորականները պիտի պատիժ կրեն այն բանի համար, որ ժողովրդին չեն կարողացիլ նախօրօք խրատել: 76-րդը՝ եպիսկոպոսն իր ազգականներին եպիսկոպոս չպիտի ձեռնադրի լաթեր համար՝ այն նպատճառով որ, եկեղեցին ժառանգութեամբ չի կարելի յանձնել մէկին. ով այդպէս կանի՝ ձեռնադրութիւնը վաւերական չի լինի ու ինքն էլ եկեղեցուց կը մերժուի:

3) Նիկիական ժողովի 4-րդ կանոնի համաձայն նահանգի եպիսկոպոսների համաձայնութեամբ պիտի նոր եպիսկոպոս նշանակուի, որոնցից երեքն անպատճառ ներկայ պիտի գտնուին ձեռնադրութեանը: 6-րդ կանոնով, եթէ եպիսկոպոսի ընտրութիւնը ժողովականների (եպիսկոպոսների) մեծամասնութեան համաձայնութեամբ լինի՝ ընտրուածը թող հաստատուի: 15-րդ կանոնով արգելուած է հոգևորականների տեղափոխութիւնը:

4) Տեղական կոչուած ժողովներից Անտիոքիւնը (341 թ.) 16-րդ կանոնով. եթէ թեմ չունեցող մի եպիսկոպոս առանց եպիսկոպոսների ժողովի որոշման գրաւի մի թափուր թեմ, թէկուզ այդ թեմի ժողովրդի համաձայնութեամբ նոյնիսկ, նա, այդ եպիսկոպոսը պիտի կարգաւոյժ լինի: 19-րդ կանոնը սահմանում է, որ միտրապոլիտի հրաւիրմամբ կայացած ժողովի որոշմամբ պիտի եպիսկոպոսի ձեռնադրութիւն լինի. ընտրութիւնը կատարում են եպիսկոպոսները և ընտրելիի ապագայ պաշտօնակիցները, որոնք իրանց բացակայութեան դէպքում գրաւոր պիտի իրանց կարծիքը յայտնեն: 23-րդ կանոնը արգելում է մահուանից առաջ իրան յաջորդ նշանակել. այդ իրաւունքը ժողովին (եպիսկոպոսների) վերապահելով:

5) Լաօդիկէայի տեղական ժողովի (365 թ.) 13-րդ կանոնը արգելում է որ ժողովրդի խումն բազմութիւնը հոգևորական ընտրի:

6) Հայ եկեղեցու տեղական ժողովներից մէկը որ կայացել է Երուսաղէմում (1651 թ.) Փիլիպպոս կաթողիկոսի նախագահութեամբ, թէև գումարուած է եղել Ս. Էջմիածնի և Սսի աթոռները հաշտեցնելու և փոխադարձ իրաւական յարաբերութիւնները հարթելու, այնուամենայնիւ կարեւոր է համարել շօշափել և ընդհանուր վարչական և այլ խնդիրներ, ու յատուկ կանոններ սահմանել: Այդ կանոններից երրորդն ասում է որ առանց ժողովրդի խնդրանաց և վկայութեան թղթի եպիսկոպոս չիւտք է ձեռնադրել: Իսկ իններորդ կանոնը որոշում է. եթէ քահանան կամ ժառանգաւորը առանց իրանց ժողովների, 1905.

դովրդի համաձայնութեամբ են ձեռնադրուել, պիտի կարգաւոյժ լինին: Նոյն ժողովի եօթներորդ կանոնը ասում է, որ եպիսկոսոսը կաթողիկոսի հրամանով և ոչ թէ այլազգիների բռնութեամբ պէտք է իշխէ:

7) Ներսէս Շնորհալու Ընդհանրականի մէջ կայ հետեւալ խորհրդածութիւնը, թէ Լուսաւորչի աթոռը ձգտում են գրաւել ոչ թէ Աստուծոյ և ազգիս աստուածային մարդոց ընտրութեամբ, այլ աշխարհի բռնակալների (իշխանների) հրամանով:

8) Մխիթար Գօշի Դատաստանագրքի (I մ.) ԽԶ (46) կանոնի բացատրութեան մէջ կարդում ենք.— ձեռնադրութեան (եպիսկոպոսի) համար՝ նախ բազմաց ընտրութիւնը և ամենքի հաւանութիւնը պիտի լինի. ԽԸ (48) կանոնի (Յաղագս դատաստանաց ձեռնադրութեան կաթողիկոսաց) բացատրութեան մէջ ասում է, կաթողիկոսի հրամանով կամ կամքով չեն ձեռնադրուում (եպիսկոպոսները). թէ որ պատահի՝ ոչ իր (կաթողիկոսի), այլ բազմաց ընտրութիւնից յետոյ. նոյնն է և կաթողիկոսի ձեռնադրութիւնը. (բազմաց ընտրութեամբ):

Ազգային եկեղեցական այն ժողովների և եկեղեցու այն ս. հարց կանոնները, որոնք սրեւէ կերպ կապ ունին մեր առաջ դրուած խնդրի հետ՝ մենք բաց ենք թողնում, որովհետեւ նրանք արդէն առաջ բերուած կանոնների կրկնութիւններ ու բացատրութիւններ են: Նրանց մասին խորհրդածութիւնները տեղին կը լինէին մի զուտ մասնագիտական ու մանրադնին աշխատութեան մէջ, և ոչ այստեղ, որ մի ժողովրդականացրած գործ է, ուր աշխատում ենք և ստիպուած ենք նիւթը չծանրաբեռնել:

Այսպէս ուրեմն, ահա այն բոլորն իրանց սեղմ չափով, ինչ որ կարող ենք հայ ընթերցողի ուշադրութեանը ներկայացնել: Այս բոլորից յետոյ մեզ մնում է մի ակնարկ ձգել Հայ եկեղեցու պատմական կեանքի մեզ թողած այդ թանկագին նիւթերի վրայ ու խոշոր գծերով ուրուագծել մեր եկեղեցու իրաւունքի ընտրական սկզբունքի հիմունքներն և արտայայտութեան եղանակները:

IV

Նախ քան անցնելը ներկայ գլխի նիւթերին, հարկ եմ համարում մի քանի կարևոր բացատրութիւններ տալ:

Մենք ամենեւին չէինք ցանկայ այն կարծիքը կազմել տալ, որ սա մեր ցանկացած ձևով մի լրիւ աշխատութիւն է. թէև իր տեսակի մէջ կազմում է մի ամբողջութիւն, դրա հետ միա-

սին և մի նորութիւն մեր գրականութեան մէջ՝ Հայ եկեղեցու կեանքի նկատմամբ:

Այս խնդիրը մենք կուզէինք ուսումնասիրուած տեսնել համեմատական ուսումնասիրութեան եղանակով, որին արդէն փորձել ենք հետեւել մեր տպուած մի աշխատութեան մէջ, Ուրեմն պարզ է, որ որոշ կրճատումներ անելու հարկի մէջ ենք եղել:

Մեր ներկայ աշխատութիւնը համառօտ, թուցիկ կա-նարկներ են, ուր պատմական որոշ դէպքերի ցուցումների հիման վրայ, մեր ուժերին և պատրաստութեանը ներածին չափ աշխատել ենք ընդունումներ անել որոշ խնդիրների նըկատմամբ և հնարաւոր եղածին չափ պարզ եզրակացութիւնների յանգել:

Դիմենք պատմական փաստերի վերլուծութեանը:

Եկեղեցու իրաւունքի ամեն մի խնդրի ուսումնասիրութեան համար առաջնակարգ նշանակութիւն ունին այդ իրաւունքի ցուցումները. հետեապէս ընտրական սկզբունքի համար պարտաւոր ենք դիմել նախ նրան: Արդ, Հայ եկեղեցու իրաւունքը և նրա աղբիւրները թ'նչ են ասում: Տեսնենք:

Առաջ բերածս բոլոր կանոնների մէջ մի առանձին տեղ են ընդունւ Երուսաղէմի ժողովի երրորդ և իններորդ կանոնները, ուր առաջին անգամ մենք հանդիպում ենք ժողովրդի իրաւունքը մատնանիշ արուած: Բայց այս մասին յետոյ: Մնացած բոլոր կանոնների հիման վրայ, եպիսկոպոսների ընտրութիւնը, ձեռնադրութիւնը և պաշտօնի կոչուելը կարող էր տեղի ունենալ թեմի եպիսկոպոսների ընտրութեամբ: Եթէ ընտրութեանը որեւէ պատճառով չէին կարող մասնակցել թեմի բոլոր եպիսկոպոսները, յամենայն դէպս նրանք պարտաւոր էին իրանց միտքը գրաւոր յայտնել: Իսկ ձեռնադրութեան ժամանակ նրանցից առնուազն երեք հոգի պիտի ներկայ լինէր: Եթէ ընտրութեան ժամանակ կողմերի բաժանուէին, մեծամասնութեան որոշումն էր իրագործում միտրապոլիտը՝ եպիսկոպոս ձեռնադրելիս:

Միտրապոլիտին և պատրիարքին ընտրում էին նրանց իրաւասութեան տակ գտնուած բոլոր եպիսկոպոսների ժողովները: Այդ կանոնների ընդհանուր կերպարանքը գալիս է համոզելու, որ բարձր հոգևորականութիւնը նոյն իսկ կանոնական ժողովներով աշխատել է իր ձեռքը կենդրոնացնել իշխանութիւնը: Նա նոյն իսկ աշխատել է պատժական միջոցներով խեղդել աւանդական կարգը, որի հիմամբ ժողովուրդն անմասն չէ եղել եպիսկոպոսների և քահանաների ընտրութեան գործում:

Այդ տեսակէտից խիստ բնորոշ է Անաիոքի տեղական ժողովի 16-րդ կանոնը, որ արդէն առաջ ենք բերել: Այդ կանոնով մի խիստ միջոց է ձեռք առնուում այնպիսի եպիսկոպոսների դէմ, որոնք կը կամենային որևէ թեմ գրաւել ժողովրդի ցանկութեամբ: Ժողովրդի իրաւունքը ճանաչող այդպիսի մի եպիսկոպոս կարգաւոյժ լինելու վտանգին էր ենթարկուում իր այդ քայլի համար:

Բարձր հոգևորականութեան այդ ձգտումը—եկեղեցու հոգևոր վարչական գործերի ղեկավարութիւնը իր մէջ կենդրոնացնել—ապագայում առաջ բերեց արևմտեան եկեղեցու մէջ սլաւական միահեծանութիւնը, մինչդեռ արևելեան միւս եկեղեցիները՝ յունաց, հայոց և այլն, պատմական մի շարք հանգամանքների շնորհիւ, է որ աւել կամ պակաս չափով ժողովրդական բնոյթն ստացան, է որ վերոյիշեալ կանոնների գրծադրած շրջանում փնային՝ ոչ այնքան կարևոր շեղումներով, և է որ կորցրին իրանց որոշ իրաւունքները բաղադրական իշխանութեան՝ եկեղեցու նկատմամբ ձեռք բերած իշխող և նոյն իսկ օրէնսդիր գործունէութեամբ: Այդ շարք եկեղեցիների մէջ, իբր ամենաբնորոշ տիպ, կարող ենք առաջ բերեց ուսումնական եկեղեցին, ուր որևէ թեմի առաջնորդ կամ փոխանորդ կոչուում է որևէ եպիսկոպոս կամ վարդապետ՝ կայսերական հրովարտելով: Բայց այդ չէ դեռ բոլորը. այդ եկեղեցու մէջ վարդապետը եպիսկոպոս կարող է դառնալ կայսերական ուկազով և ոչ եպիսկոպոսների ժողովի ընտրութեամբ. էլ չենք խօսում թեմի կամ վիճակի ժողովրդի ընտրական իրաւունքի մասին:

Այս խնդրի առթիւ աւելի մանրազնին բացատրութիւնների մէջ ընկնելը մեզ շատ հեռուն կը տանէր, որի համար ներկայ յօդուածին շրջանակից հարկ կը լինէր դուրս գալուստի և բաւականանում ենք այդքանով: Այժմ համառօտակի տկնարկենք Հայ եկեղեցու մասնակի կանոնները:

Մխիթար Գօշը իր Դատաստանագրքի (I մ.) մէջ արտաքին ժողովների երկու կանոնի կցած իր բացատրութեամբ, ըստեշխոթին տարակուսութեան և թէութիւնների մէջ է ձգուում ընթերցողին: Այն կանոնները (ԽԶ և ԽԸ) որ նա բերում է, շատ պարզ են, ու այդ բացատրութեանը ոչ միայն կարօտ չեն, այլ և հակասում են այդ կանոնների, ինչպէս և նրանց սահմանող ժողովի (Նիկիական) մտքին: Մենք հիմք ունենք կարծելու, նոյն իսկ բաղմաթիւ փաստերը գալիս են դրականապէս համոզելու, որ Մխիթար Գօշը Հայ եկեղեցու աւանդական կարգերի դրամամբ ու նրանց ի նկատ ունենալով է աւելաց-

բել իր բացատրութիւնները՝ նրա «բազմաց ընտրութիւնը եւ ամենքի հաւանութիւնը», նաեւ թէ՛ «կաթուղիկոսի հրամանով, կաժքով չեն ձեռնադրուում. թէ որ պատահի՝ ոչ իր (կաթուղիկոսի) այլ բազմաց ընտրութիւնից յետոյ» բացատրութիւնները, ինչպէս և կաթուղիկոսի ձեռնադրութեան մասին բազմաց ընտրութեամբ լինելու ակնարկը (ՊԸ կանոն) չեն վերաբերում միայն հոգեւորականաց ժողովի բազմութեանը, այլ նաեւ աղգի ներկայացուցիչներին, թէ իրօք այդ նպատակն է ունեցել Մխիթար Գօշը և թէ նա արտայայտիչ է եղել աւանդական կարգի ու այդ աւանդական կեանքի մէջ գործադրուող կարգը կանոնի վերածել, դա մենք կաշխատենք ցոյց տալ յետագայ տողերում, երբ պատմական փաստերի վերլուծութեանը կը դիմենք:

Եթէ եկեղեցական պաշտօնեաների ընտրութեան մասին ներկայումս ոչ մի սովորութիւն չլինէր, կամ, աւելի ճիշտն ասած՝ վերացած լինէր գոյութիւն ունեցած այդ սովորութիւնը ու այդ սովորոյթի իրաւունքի մասին ոչ մի պատմական փաստ հասած չլինէր մեր ձեռքը, այնուամենայնիւ Երուսաղէմի 1651 թ, ժողովի Երրորդ և իններորդ կանոնները բաւական են լիովին հաստատելու այն բանը, թէ Հայ եկեղեցու մէջ մի ժամանակ իշխող է եղել այն աւանդական կարգը, որի հիմամբ նրա պաշտօնեաների ընտրութիւնը եթէ լիովին կախուած չէր ժողովրդի ձայնից, գոնէ այդ ընտրութիւնը նրա մասնակցութեամբ պիտի լինէր: Երուսաղէմի՝ այդ թէ՛ն ոչ բուն երկրի՝ մէջ կայացած ժողովի անդամները՝ մի խելացի, թերևս պատահականութեամբ իրանց սահմանած այդ երկու պարզ և անպաճոյճ կանոնների մէջ արտացոլել են Հայ եկեղեցու մէջ գոյութիւն ունեցող 1300 տարուայ աւանդական կարգը:

Այդ կանոնները, որ մենք առաջ ենք բերել № 55 քառուածքի մէջ, ընտրական սկզբունքի իրագործման և կարգաւորելու միայն մի մոմենտն է կանոնի տակ դնում, այն է՝ թէ եպիսկոպոսի և թէ առհասարակ ժառանգաւորի (եկեղեցու պաշտօնէի) ընտրութիւնն ու ձեռնադրութիւնը ժողովրդի վկայութեան թղթով և համաձայնութեամբ պիտի լինին: Թէ եկեղեցին իր ամբողջ կազմով և թէ ի մասնաւորի նրա բարձր վարչութիւնը որքան էր գնահատում ու առաջնակարգ նշանակութիւն տալիս ժողովրդի ձայնին և իրաւունքին՝ ընտրական խնդիրներում, դրա ամենապարզ ապացոյց՝ ասածս ժողովի իններորդ կանոն է, որով սահմանուում է մի խիստ պատժական կարգ. — կարգաւոյժ անել այն քահանային կամ ժառանգաւորին, որ առանց իրանց ժողովրդի համաձայնութեան են ձեռնադրուել:

Արժէր, որ այս կանոնի միտքը անխախտ պահուէր և մեր օրերում, ու սրբութեամբ գործադրուէր: Մա միջանկեալ:

Այսպէս ուրեմն, Հայ եկեղեցու աւանդական կարգը սրբազործող այդ կանոնն ասում է, որ Հայ եկեղեցու պաշտօնեաները ձեռնադրուելուց առաջ պիտի իրանց ժողովրդի հաւանութիւնը ունենան, ու նրանցից ընտրուած լինին: Իսկ թէ այդ ժողովուրդը ի՞նչ ձևով պիտի կայացնէ ընտրութիւնը, հիմքեր պիտի մասնակցեն՝ դիցուք եպիսկոպոսի կամ թեմական առաջնորդի ընտրութեանը, և ովքեր քահանայի կամ այլ պաշտօնեաների ընտրութեանը և այլն՝ մի շարք դրան յարակից խնդիրներ ոչ մի լուսաբանութիւն չեն գտած, ինչպէս այլ, նոյնպէս էլ այդ կանոնների մէջ: Մեզ թւում է թէ, աւանդական կարգն այնքան զօրեղ է եղել և այնքան յաճախ կրկնուող, որ ամենքի համար պարզ է եղել. որի հիմամբ և սովորոյթի օրէնքը դրաւոր կարգի վերածելու փոյթը չեն ունեցել:

Ասացինք, որ Շրեւաղէմի կանոնները, ինչպէս և Մխրթար Գօշի ԽՁ, ԽԸ կանոնների տակ աւելացրած բացատրութիւնները Հայ եկեղեցու աւանդական կարգերից բղխած իրողութիւններ են: Արդ, որքան իրաւացի են մեր այդ համոզումները: Դիմենք եկեղեցու պատմական կեանքի տուած փաստերին:

№ 1. 7. 8. 10. 12. 13. 21. 22. 23. 25. 35. 37. 39. 40. 41. 42. 45. 46. 47. 48. մեր առաջ բերած պատմական փաստերը ասում են, որ՝ Ա.) Գրիգոր Լուսաւորչի (301—325 թ.) քահանայապետութեան համար Տրդատ Թագաւորը խորհուրդ և ժողով է անում, ու ամենքի հաւանութեամբ ընտրում կաթողիկոս: Բ.) Տիրանի օրով Յուսիկ կաթողիկոսի մահից յետոյ նախարարները ժողով են անում թէ՛ ո՞ւմ ընտրեն կաթողիկոս և Գրիգոր Լուսաւորչի ազգից մարդ չլինելու պատճառով ընտրում են Փառնեբոէին: Գ.) Աշխարհօրէն խորհուրդ են անում թէ՛ ով պէտք է կաթողիկոս լինի, և որովհետեւ Լուսաւորչի տոհմից մարդ չկար, ուստի և Ալեքանոսի տոհմից Շահակ (373—377 թ.) անունով մէկին են ընտրում և ուղարկում Կեսարիա ձեռնադրուելու: Դ.) Արշակ Թագաւորի (Բ) մօտ ժողով են գումարում և բոլորի խնդիրքով Ներսէսին՝ (353—373 թ.) Յուսիկ կաթողիկոսի թոռին են արժան գտնում և միաբան խորհրդով ընտրում կաթողիկոս: Ե.) Պարսից Կաւատ Թագաւորից Վարադտիւրց Բագրատունին նշանակում է հայոց տանուտէր մի ժամանակ, երբ հայրապետական դահը թափուր էր: Նա բոլորի հետ խորհուրդ է անում արժանաւոր մէկին գտնելու համար, և ընտրում են Քրիստափո-

րին (539—541 թ.), 2.) Սմբատ Վրկան մարդպանը երկու անգամ ժողով է անում Վրթանիսի տեղակալութեան օրով (VIII դարի սկզբում) Հայրապետի ընտրութիւն կատարելու համար. առաջին ժողովին չաջողելով, երկրորդ ժողովում ընտրում են Աբրահամ Աղբաթանցուն կաթողիկոս (607—615 թ.): Է.) Աբրահամ կաթողիկոսի ընտրութիւնից յետոյ ժողով է լինում ուղիղ դաւանութեան ձեռնարկ տալու համար: Ը.) Աբրահամ արշաւանքների ամենակատաղի ժամանակներից մէկում Սմբատ սղարապետը ժողով է անում և ընտրում են Զաքարիային (855—877 թ.): Թ.) Գէորգ կաթողիկոսի մահից յետոյ ընտրում են Մաշտոցին (898—899 թ.): Ժ.) Ներսէս Լամբրոնացին (X դար.) իր խորհրդածութիւնների մէջ (№ 35 քաղուածք) ասում է, որ Տէր Բարսեղ կաթողիկոսը (1105—1113 թ.) ազգիս և Աղուանից ընտրութեամբ կաթողիկոս եղաւ: ԺԱ.) Հայոց 670 թուին (1211 թ. ք.) Կոստանդին Ա. նստաւ կաթողիկոսական աթոռի վրայ բոլորի միաբան ընտրութեամբ: ԺԲ.) Լեոն Թադաւորը մեծ աշխարհաժողով է անում և ընտրում են Կոստանդին (1286—1289 թ.) հայոց կաթողիկոս: ԺԳ.) Կոստանդին դահընկէց անելուց յետոյ, Հեթում Թադաւորը ժողով է անում և Գրիգոր Անաւարդեցուն կաթողիկոս (1293—1307 թ.) կարգում: ԺԴ.) 1441 թուին, երբ կաթողիկոսական դահի էջմիածին տեղափոխելու խնդիրը կար, մեծ համազումար ժողով է լինում էջմիածնում և բոլոր հայերի միաբան համածայնութեամբ էջմիածնի հայրապետական դահն են բարձրացնում Տէր Կիրակոսին: ԺԵ.) Մեծ ժողով են գումարում և Սրապիօնին հայրապետական աթոռին նստեցնում: ԺԶ.) Շահ Սեֆիի օրով արևելեան և արևմտեան հայերը միաբանական թղթով եւ խօսքով Մովսէս (1629—1632 թ.) վարդապետին կաթողիկոս են հաստատում: ԺԷ.) Մովսէս կաթողիկոսի մահուան ժամանակ գումարումները՝ նրա խօսքի համաձայն՝ Փիլիպպոսին (1633—1655 թ.) են կաթողիկոս ընտրում և ամեն կողմից հաւանութեան թղթերով հաստատում Մովսէս կաթողիկոսի մահուանից առաջ արած այդ ցուցումը. ԺԸ.) Յաջորդ պատմական մի շարք փաստեր, որ մենք ստիպուած ենք եղել կրճատել, բոլորը միասին, մինչև պոլոթենիայի հաստատումը, կրկնում են այն ընտրական սկզբունքը, ինչոր առաջ բերածս փաստերն են տալիս:

Առաջ բերածս պատմական փաստերը Հայ եկեղեցու պատմական կեանքից (IV—XVII դարերի) յուսով եմ թէ պարզ կերպով ապացուցին որ Հայոց Հայրապետի զանակալութիւնը ժողովով եւ ընտրութիւնով էր լինում:

Այժմ դառնանք այն էական խնդրին, թէ հայրապետական ընտրութիւններին ովքեր էին մասնակցում:

Այդ խնդրի առթիւ մեր առաջ բերած փաստերը հետևեալ պատկերն են ներկայացնում.

Ա) Առաջին կաթողիկոսի ընտրութիւնը կայացել է զուտ աշխարհական համագումարով: Թագաւորի հրամանով ժողովուել են բոլոր նախարարները, գաւառականները, ազատները, դատաւորները, ինչպէս և արքայական տունը: Բ.) Յուսիկի մահից յետոյ թագաւորը, նախարարները և ամբողջ աշխարհը խորհուրդ են անում կաթողիկոսացու գտնել: Գ.) Շահակի ընտրութիւնը կատարւում է աշխարհօրէն խորհրդով: Դ.) Ներսէս մեծի ընտրութեան համար ժողովի են գումարւում Արշակ թագաւորի մօտ բոլոր տոհմերի մեծ նախարարները, սատրապները, ազատները, տէրերը, իշխանները եւ սահմանապահները: Այդ ընտրութեանը ժողովւում են նաև եպիսկոպոսների բազմութիւնը: Ե.) Նախարարները ժողովուելով Սահակ Պարթևի մօտ, խնդրում են յանձն առնել հայրապետութիւնը: Զ.) Սուրմակի մահից յետոյ հայոց Հայրապետները (եպիսկոպոսները) ընտրում են Յովսէփին: Է.) Արրահամ կաթողիկոսի ընտրութեան ժողովին մասնակցել են եպիսկոպոսներ, վանահայրեր, երէցներ, Սմբատ Վրկան Մարզպանը և աշխարհականներ: Ը.) Մաշտոցի կաթողիկոսութեան ընտրութեանը մասնակցել են թագաւորը, գահամեծար իշխանները և պատուական ազատ մարդիկ: Թ.) Եպիսկոպոսներ, վանահայրեր և հոգեւորականներ Աշոտ Շահնշահի կամակեցութեամբ ընտրում են Ստեփաննոսին կաթողիկոս: Ժ.) Դաւիթիկ թագաւորը արևելեան և արևմտեան հայոց եպիսկոպոսների ժողովով Տէր Մարգարին կաթողիկոս նստեցրին: ԺԱ.) Յովհաննէս թագաւորը Պետրոս Դետաղարձին բանտարկելուց յետոյ, նախարարների հետ միասին, Հայոց եպիսկոպոսների կամքին հակառակ կաթողիկոս են դնում Դիոսկորոսին: ԺԲ.) Խաչիկ կաթողիկոսի մահից յետոյ հայ թագաւորազնւներից և իշխաններից ֆաղաթները խորհուրդ են անում կաթողիկոս դնել: ԺԳ.) Ներսէս Ենոքիայու ընտրութեան մասնակցում են եպիսկոպոսներ, վարդապետներ եւ բոլոր վանականները: ԺԴ.) Լևոն թագաւորի եւ եպիսկոպոսների ժողովով ընտրւում է Յովհաննէս Խճկտորը: ԺԵ.) Տէր Կոստանդինին ընտրում են իշխանները և եպիսկոպոսները: ԺԶ.) Լևոն Թագաւորը մեծ աշխարհաժողովով է կատարում Կոստանդինի ընտրութիւնը: ԺԷ.) Կոստանդին կաթողիկոսին գահընկէց անելուց յետոյ թագաւորը (Հեթում) և ժողովը հրաւիրա-

կան նամակով խնդրում են արեւելեան եպիսկոպոսներին և աշխարհի իշխաններին նոր կաթողիկոսի ընտրութեանը գնալ: ԺԸ.) Առն թագաւորի և շատ եպիսկոպոսների հրամանով են կաթողիկոս գնում Տէր Կոստանդին Դ-ին: ԺԹ.) 1441 թուին Կիրակոսի ընտրութեան մասնակցում են բոլորը՝ եպիսկոպոսներ, առաջնորդներ, վարդապետներ վանաայրեր, երէցներ և աշխարհականների խումն բաղմութիւն: Ի.) Սրապիօսին ընտրում է աշխարհականների և եկեղեցականների ժողովը: ԻԱ.) Արեւելեան և արեւմտեան հայերը միաբանական թղթով և խօսքով ընտրում են Մովսէսին: ԻԲ.) Փիլիպպոսին ընտրում է աշխարհականների և եկեղեցականների ժողովը: ԻԳ.) Նոյն-պիսի ընտրութեամբ են դահակաւում և յաջորդ Հայրապետներէց շատերը մինչի 19-րդ դարի առաջին կէսը, երբ ուսուց պետական օրէնքներով որոշ կանոնների է ենթարկւում այդ ընտրութիւնը:

Առաջ բերուած փաստերը՝ երուսաղէմի ժողովի երրորդ կանոնի հետ միասին, մեզ բերում են մի ընդհանուր եզրակացութեան որ, Հայոց Հայրապետի ընտրութիւնը լինում է Հայ ազգի և նրա եկեղեցու ներկայացուցիչների ժողովով: Ի մասնաւորի ընտրական սկզբունքի իրագործումը մեր առաջ պատկերացնում է այս երեք, եթէ այսպէս կարելի է ասել, ֆաղիսը. 1.) Հայրապետի ընտրութիւնը, հայ քաղաքական անկախութեան ժամանակ, երբ ընտրութիւններին գերակշռող ձայն են ունեցել արքայական տունը և նախարարները. այդ՝ Արշակունեաց, Բագրատունեաց և Ռուբինեանց օրերով: 2.) Քաղաքական անկախութիւնը կորցնելուց յետոյ, գերակշիռ ձայն են ստանում այդ խնդիրներում նախարարական մեծ տները, եթէ ոչ աւելի, դոնէ հաւասար հոգևորականութեան ձայնին: 3.) Իշխանական տների վերանալուց՝ Հայ եկեղեցու իրաւունքի շրջանում հանդէս է գալիս բուն ժողովուրդը, ի դէմս իր միջի առաջաւոր մարդոց: Այս շրջանում իրօք Հայ եկեղեցին ժողովրդականանում է: Այդ ժամանակ է, որ նա իրան աւելի մօտ է զգում Եկեղեցուն, և նրա մէջ գտնում իր պաշտպանը: Եկեղեցու մէջ ժողովրդի հանդէս գալն իբր իրաւատէր՝ միջին դարերի դործ է: Այստեղ աւելորդ եմ համարում մանրամասն կանգ առնել այն բանի վրայ, թէ տիրապետող տէրութիւնները միշտ հնարաւորութիւն ունեցել են և ունեն որեւէ միջամտութիւն գործել հայ եկեղեցական հոգևոր-վարչական գործերի մէջ, ու նոյն իսկ նրա ոգուն հակառակ կարգադրութիւններ անել: Դա տիրապետողի և ուժի իրաւունքն է, որի դէմ մաքառելու համար Հայ եկեղեցին անգոր է:

Այս բոլորից խօսքը ներկայիս դարձնելով կարող ենք ասել, որ Հայ եկեղեցու մէջ այժմ ժողովրդական լինելու շատ աւելի տենդենցիաներ կան, քան երբ և իցէ, ու հայ ժողովրդի մէջ իր եկեղեցին զուտ ժողովրդական դարձնելու աւելի հասկացողութիւն և ձգտումներ կան, քան նախկին բոլոր դարերը միասին առած: Հայ եկեղեցու անկախ գոյութեան ամենալաւ գործօնը՝ դրա, այդ ձգտման մէջ պիտի որոնել:

Ինչ թոււմ է թէ, այժմ լիովին ապացուցուեց, որ թէ Մըխիթար Գօշի մեր առաջ բերած բացատրութիւնները և թէ նա մասնաւանդ երուսաղէմի ժողովի կանոններն իրանց հիմքն են ունեցել Հայ եկեղեցու մէջ գոյութիւն ունեցող ընտրական կարգը, որ աւանդաբար անցել է սերնդէ սերունդ:

Ներկայացուցչութեան համար հարկ է պարզել մի դիտաւոր հանգամանք. արդեօք հայրապետական ընտրութիւններին ովքեր պիտի մասնակցէին յատկապէս: Ժողովրդի կողմից, ինչպէս մեր բերած քաղաքացիները ցոյց են տալիս, իրաւատէր էին 1. արքայական տունը. 2. նախարարները. 3. պետական բարձր պաշտօնեաները. 4. մանր ազնուականութիւնը. 5. ժողովրդի առաջաւոր, ձայն ունեցող մարդիկ: Սրանից պարզ է, որ ներկայացուցչութեան համար ընտրական շրջաններ չեն եղել, որ ներկայացուցիչներն ընտրութեամբ չէին ստանձնում այդ դերը, այլ կերպ ասած՝ ձայնատուութեամբ չէր կարգադրուում պատգամաւորութեան խնդիրը:

Նոյնը չենք կարող ասել հոգևորականութեան մասին: Մեր բերած օրինակները, ինչպէս և այլ բազմաթիւ նիւթեր մեզ ասում են, որ ընտրութիւններին մասնակցել են 1. եկեղեցական կանոնների համեմատ՝ եպիսկոպոսները, թեմական առաջնորդ մօքոսի, որի համար առաջ է բերուում նշանաւոր թեմերի անունները. 2. վանքերի առաջնորդները կամ վանահայրերը. մեր օրինակները թոււմ են մի շարք վանքեր:

Այստեղ հարկ ենք համարում ասել, որ վանքերն այդ ասպարիզում հանդէս են գալիս Բագրատունեաց ժամանակ, բայց նամանաւանդ զօրեղ դիրք են ընդունում արեւելքում, ինչպէս և Ռուբինեանց ժամանակ, մինչի 18-րդ դարը՝ վանքերի անկումը: Այդ այն ժամանակ էր, երբ առաջնորդութիւնները համարեա թէ վանքերում կենտրոնացան: 3. Առհասարակ եպիսկոպոսները նշանաւոր վարդապետները, երէցները:

Այս դէպքում տեսնում ենք, որ ձայնի իրաւունքը անփոփոխ կապուած է հիմնարկութեան հետ—առաջնորդութեան և վանահայրութեան կամ վանքերի հետ: Վերջին դէպքում նաև երբեմն տեսնում ենք, ինչպէս Կիրակոս կաթողիկոսի ընտրու-

Թեան ժամանակ, մի վանքից մի քանի հոգի են գնում իրր ընտրող, թէպէտև հազիւ թէ կարողանանք զրականապէս պնդել, որ բոլորն էլ մասնակցէին ընտրութեանը:

Թէ ժողովուրդը և թէ հոգևորականութիւնն ինչ կանոնական հիմունքներով էին ղեկավարուում. ինչպէս տեսանք համարեա՞ ոչ մի: Բայց մի իրաւունք կար, որ ազգի գիտակցութեան մէջ գործում էր. դա սովորոյթի բազմադարեան իրաւունքն էր, դա պապնական, աւանդական կարգն էր: Այս դէպքում եթէ մի ցաւալի կամ աւելի ճիշտն ասած, պակասաւոր կողմ կար, դա այն էր, որ հայ միտքը չէր կանգ առել այդ պապնական կարգը գրաւոր կանոնի վերածելու կարևորութեան վրայ:

Մեր առաջ բերած ընդհանուր եկեղեցական կանոններից արդէն դիտենք, որ եպիսկոպոս կամ առաջնորդ ընտրելու ժամանակ պահանջուում էր, որ ընտրութեանը բացակայ գտնուող ձայն ունեցողները իրանց կամքը գրաւոր կերպով յայտնեն: Այս կերպը մեր եկեղեցու մէջ Հայրապետի ընտրութեան ժամանակ, միջին դարերի կէսերից մինչի համարեա՞ 19-րդ դարի սկզբները գործադրուեց, բայց աւելի լայն մտքով իրանց կամքը կամ համաձայնութիւնը գրաւոր եղանակով յայտնում էին ոչ միայն հոգևորականները, այլև, չենք սխալուի, եթէ ասենք, գլխաւորապէս՝ ժողովուրդը: Ընտրութեան չմասնակցողների համաձայնութիւնն այնքան կարևոր էր համարուում, ըստ աւանդական սովորութեան, որ ընտրութիւնից յետոյ էլ պահանջուում էր այդպիսի մի հաւանութեան թուղթ: 18-րդ տարի մեր լաւագոյն Հայրապետներից մէկը, Դուկաս կաթողիկոսը, չնայելով որ արդէն ընտրուած և օծուած Հայրապետ էր, այնուամենայնիւ հայրապետական աթոռի վրայ չէր բազմում եկեղեցու մէջ, այլ կանգնում էր նրա կողքին, մինչի այն ժամանակ, որ Պոլսի հայ ժողովրդի հաւանութեան թուղթն ստացուէր: Իսկ այդ թուղթը ուշացաւ տարիներ: Ահա թէ որքան զօրեղ էր աւանդական կարգը, և որքան հրամայող ու պարտաւորական: Այս ձևի ընտրութեանը մասնակցելու մէջ մեղ համար մնում է տարակուսական, արդե՞ծ հեռաւոր թեմերում գտնուող անձինք, որոնք իրաւատէր էին ընտրութեանը, կարձղ էին իրանց ձայնը մի այլ պատգամաւորի տալ: Դժբախտաբար մեր ձեռքի տակ գտնուած նիւթերն այդ մասին ցուցումներ չեն անում: Մնում է ենթադրել, որ եթէ նրանք կարող էին հեռուից թրջթով մասնակցել ընտրութեանը կամ հաստատութեանը, կարող էին և գրաւոր ձևով իրանց ձայնի իրաւունքը տալ ներկայ գտնուող մէկին:

Մնում է պարզել և մի խնդիր, թէ թվ էր հրաւիրում պատգամաւորներին՝ կատարելու նոր Հայրապետի ընտրութիւնը։ Այս խնդրի նկատմամբ մեր փաստերն ասում են, որ նոյնանման ժողովների հրաւիրողներն եղել են քաղաքական անկախութեան ժամանակ՝ թագաւորները, մարզպանութեան ժամանակ՝ մարզպանները, անիշխանութեան ժամանակ՝ գլխաւոր նախարարները։ Իսկ ապագայում երբ հոգևորականութիւնն աւելի գերակշռող դիրք ստացաւ նախարարական տների ընտրինջ լինելուց յետոյ, աւելի պարզ ասած 1441 թ. յետոյ, էջմիածնեան շրջանում, այդ բանն անում էր էջմիածինը ի դէմս իր ղեկավարող հոգևորականների։ Մի դեր, որ նրան տուին պատմական մի շարք հանգամանքներ, որոնց լուսարանութիւնը դուրս է ներկայ խնդրի շրջանից։ էջմիածինը նոյն դերը կատարում է և այժմս արդէն պետական օրէնքների հիման վրայ։

Հայրապետական դահալալութեան կարգի մէջ մեզ մնում է մի վերջին խոշոր գիծ ակնարկել, ու անցնել յաջորդ խնդիրներին։—Ինչպէս յունա-բիւզանդական եկեղեցու մէջ կայսերական իշխանութիւնը յաճախ, առանց սահմանուած կարգերը պահելու, դահալուրկ էր անում պատրիարքներ, ու գահ բարձրացնում, նոյնպէս էլ Հայաստանում հայ թագաւորներն ու իշխանները ձգտումներ են ցոյց տուել եկեղեցու վրայ միապետական իրաւունքներ ձեռք բերել, ու ըստ իրանց հայեցողութեան կարգադրել եկեղեցու բարձր ղեկավարութիւնը։ Նշել են մոմենտներ, երբ եկեղեցին — խօսքս հոգևորականութեան մասին է—զօրեղ տենդենցիաներ է ունեցել իր մէջ կենդրոնանալու, ու իր գործերը իր մէջ կարգադրելու։ Դրանք խիստ կղերական և հակաժողովրդական—պապականութեան նման—ձգտումների զօրեղ հոսանքներ են եղել մեր եկեղեցու կեանքում։

Ահա համարեան թէ այն բոլորն, ինչ որ խոշոր գծերով կարող ենք ասել Հայ եկեղեցու գլխի, Ամենայն Հայոց կաթողիկոսի ընտրութեան մասին՝ հիմնուած այդ եկեղեցու պատմական կեանքի մեղ թողած փաստերի վրայ։

Թեմական առաջնորդ-եպիսկոպոսի ընտրութեան մասին միայն մի փաստ է մնացել Հայ եկեղեցու պատմական կեանքից. յամենայն դէպս դրանից աւելին մեզ անյայտ է։ Դա Սիւնեաց աթոռի Ստեփաննոս եպիսկոպոսի ընտրութիւնն է, որի մասին ինքը՝ Ստեփաննոս Ուռպելեան պատմագիրն է հաղորդում։ Դրա մանրամասնութիւնը ընթերցողը կը գտնէ № 39, 40 քաղուածների մէջ։ Թէ թեմական առաջնորդները ժողովրդի

ընտրութեամբ և հաւանութեամբ պիտի լինին, դրա համար, բացի նրանից, որ կանոնական որոշ յօդուած ունենք, որի մասին արդէն խօսել ենք—Երուսաղէմի ժողովի Գ. կանոն—այլ նաև աւանդական այդ կարգի գոյութեան փաստը մենք տեսնում ենք միացած՝ Թրքահայաստանի թեմերում, որը մտել է նոյն իսկ Պոլսի սահմանադրութեան մէջ:

Միւրթար Գօշը նոյն իսկ կաթողիկոսին իրաւունք չի տալիս եպիսկոպոս ձեռնադրել, եթէ նախօրօք բազմաց ընտրութիւնը չի եղել:

Մեր եպիսկոպոսական ձեռնադրութեան Մաշտոցի մէջ մի կէտ կայ, որ այժմ թէև ձեւական, բայց իր ժամանակին իրական գործադրութիւն է ունեցել: Նրա համեմատ եպիսկոպոսի ձեռնադրութեան ժամանակ ժողովրդի երկու դասակարգի (ազնուական և հասարակ) ներկայացուցիչներ գալիս են ընտրեալի համար վկաներ լինելու. դա ժողովրդի կողմից մի կենդանի վկայական էր իր ընտրած եպիսկոպոսացւոյ համար. որն իբր ձեւական մի ծէս մնացել է Մաշտոցի մէջ, վկայելու աւանդական մի համարեան մեղած կարգի գոյութեան մասին:

Եպիսկոպոսների կամ առաջնորդների ընտրութեան և ձեռնադրութեան մասին հին կարգի ասածն այդ է: Մեր ժամանակներում հին աւանդական կարգը պահպանուել է Թրքահայաստանում, ուր առանց թեմի ընտրութեան առաջնորդ չի կարող լինել և առանց նրա վկայութեան վարդապետ առաջնորդը եպիսկոպոս չի կարող ձեռնադրուել: Մեզանում այդ կարգը քնել է, չի գործադրուում. թեմերը զրկուած են իրանց աւանդական իրաւունքներից, մի իրաւունք, որ կենդրոնացել է մասամբ հայրապետական իշխանութեան մէջ և մասամբ պետական իրաւունքի: Նոյն իրաւունքից զրկուած էին և Պարսկաստանի թեմերը, որոնցից Թաւրիզի կամ Ատրպատականի թեմը այժմ գահակալող Հայրապետի հրամանով վերստացաւ առաջնորդ ընտրելու իրաւունքը:

Մեր եկեղեցու մէջ երկու պաշտօն, որ զուտ ժողովրդական գոյն է ունեցել, ու նրա անմիջական ընտրութեանը ենթակայ—դա քահանաների և երեսփոխանների պաշտօններն են: Ի հարկէ չենք ժխտում, որ քահանայ ընտրելու իրաւունքը յաճախ կամայականութիւնների է ենթարկուել ու ենթարկուում. սակայն այդ հանգամանքը միշտ անցողական բնոյթ է ունեցել, ու տեական չէ եղել:

Քահանաների և եկեղեցու այլ պաշտօնեաների ընտրական լինելու վճռական նշանակութիւն ունեցող գրաւոր ապացոյցը, որ մեզ թողել է Հայ եկեղեցու պատմական կեանքը, դա երու-

սաղէմի ժողովի իններորդ կանոնն է, որի հիմամբ պահանջ-
ւում է ժողովրդի համաձայնութիւն: Այնուհետեւ ֆնում է մեր
եկեղեցու մէջ ամեն բան կարգադրող՝ միմիայն սովորոյթի ի-
րաւունքը: Իսկ այդ իրաւունքը այսօր էլ գործում է. Հայ
ժողովուրդն ամեն տեղ ինքն է ընտրում իր քահանային և քա-
հանայացուին: Ինչ վերաբերում է երեսփոխանի ընտրութեանը,
դրա համար միակ ապացոյցը, սովորոյթի՝ այժմ էլ գործադրուող՝
իրաւունքն է:

Այդ երկու պաշտօնների ընտրութիւնն էլ, ինչպէս մեր
ժամանակներում—գլխաւորապէս գիւղերում—տեղի է ունե-
նում, կատարուելիս է եղել այսպէս,—կը հաւաքուէին գիւղի
մեծերը, կամ ժողովրդի մեծերը և կընտրէին, ըստ իրանց հայե-
ցողութեան, այս կամ այն անձին: Չայնատութիւնը բաց էր
լինում, առանց բուհարկութեան: Սա ի հարկէ մի ենթադրու-
թիւն է, բայց հազիւ թէ սխալ ենթադրութիւն:

Եկեղեցական հաստատութիւնների մէջ մի առանձին տեղ
են բռնել միշտ վանական հաստատութիւնները: Չենք սխալուի,
եթէ ասենք, որ առաջնորդանիստ աթոռներում, ուր առաջնոր-
դը նաև վանահայր էր, վանահօր ընտրութիւնն՝ իբր ՝ առաջ-
նորդի ընտրութիւն, կատարւում էր ժողովրդի հաւանութեամբ:
Բայց այն վանքերը, ուր իրանց միաբանական ուխտով աւելի
ազատ, անկախ էին, ժողովրդի միջամտութիւն՝ նրանց ներքին
կառավարական կարգերի մէջ, հազիւ թէ լինէր: Յամենայն
դէպս պատմութիւնը և ոչ մի փաստ չէ թողել մեզ: Ճշմարիտ
է, Պոլսի սահմանադրութեամբ մի կերպ ժողովրդականացւում
են այդ հիմնարկութիւնները ինչ որ մի աւանդական կարգի
հիմամբ, սակայն մենք այդպիսի աւանդական հին կարգի գո-
յութիւնը կասկածի ենթակայ և ստուգութեան կարօտ ենք
հաշոււմ: Յամենայն դէպս մի բան անուշանալի է, որ վանքերը
եթէ ոչ այդ կերպ, գոնէ իբր միակ կրթական հաստատութիւն-
ները մեր դժբաղդ երկրում՝ ժողովրդական էին:

Վանահայրական պաշտօնի ընտրական լինելու մենք մի
քանի պատմական փաստեր ունենք, որոնք բերում են մի եզ-
րակացութեան—որ առ հասարակ աւանդական սովորութեամբ,
վանահայրի ընտրութիւնը կատարւում էր միաբանական ուխ-
տը:

Անկախ դրանից՝ Գրիգոր Տաթևացու (XV դարի կէսից
յետոյ) ընտրութիւնը մեզ անել է տալիս այլ խորհրդածութիւն:
Ք 44 քաղուածքից մենք իմանում ենք, որ այդ հռչակաւոր
Տաթևացու ընտրութիւնը, կամ Տաթևի աթոռին յաջորդելը՝
ենթարկուել է ոչ միայն ժամանակի նշանաւոր վանքերի վա-

նահայրերի հաւանութեանը, այլ և այդ վանքերի միաբանութեանց:

Արդ, մեզ թւում է թէ, այնպիսի նշանաւոր կենդրոնական վանքերի վանահայրութիւնը, ինչպէս Տաթևի աթոռն էր, գահի յաջորդութիւնը պիտի եմթարկուէր միւս վանքերի հաւանութեանը:

Եկեղեցական-վարչական պաշտօնեաների մասին ընտրական խնդիրները մեր սոյն համառօտ ակնարկները ըստ կարելոյն լրիւ անելու համար, մեզ մնում է մի թեթև հայեացք գցել մեր եկեղեցու մէջ գոյութիւն ունեցող ժառանգական կարգի վրայ:

Արտաքին ժողովների կանոնների մէջ (Առաքելոց 76-րդ, Անտիոքի 23-րդ,), այն տեղից էլ մեր մէջ, արգելւում էր Հայրապետի կամ եպիսկոպոսի աթոռը, ինչպէս և եկեղեցական սըրբազնագործ պաշտօններն առ հասարակ ժառանգութեամբ յաջորդել, կամ մահուանից առաջ իրան յաջորդող նշանակել: Մեր եկեղեցու աստուածաբան հայրերից մէկը, Ներսէս Լամբրոնցին (քաղուածք № 35) դառն խորհրդածութիւնների մէջ է ընկնում իր ժամանակներում տիրող ժառանգաբար յաջորդելու սովորութեան մասին: Այդ տգեղ սովորութիւնը նա համարում է մոլորութիւն և օրէնքի խախտում:

Նա բերում է մի շարք փաստեր, որոնց վրայ մենք կաւելացնենք նաև մի քանիսը 1. որ չորրորդ և հինգերորդ դարերում յաջորդաբար հայրապետական գահն են բարձրացել Ալեքիանոսի կամ Մանազկերտեան տոհմի մի շարք եպիսկոպոսներ: 2. Վանական վարդապետի մահից յետոյ նրա վանահայրական աթոռը յաջորդում է նրա եղբօր որդին (1251 թ. ք.): 3. Գրիգոր կաթողիկոսի ըրոջ որդին (1327 թ. ք.) որ Անաւարզի արքեպիսկոպոս էր, կաթողիկոս է լինում և այլն. և 4. Մի շարք գրաւոր փաստեր, որ քաղուած են զանազան արձանագրութիւններից և ձեռագրերի յիշատակարաններից, պատմում են մերձաւոր ազգականների իրար յաջորդելը իբր վանահայր, եպիսկոպոս, բայց նամանաւանդ քահանայ: Այս բոլորի հետ միասին՝ ի նկատ ունենալով քահանայական դասակարգի մէջ դեռ այժմ էլ ժառանգաբար իրար յաջորդելու սովորութիւնը, կարող ենք ասել, որ Հայ եկեղեցու մէջ ժառանգաբար իրար յաջորդելու կարգը, հակառակ եկեղեցական կանոնների, մի տանիւր սովորութիւն է եղել:

Բայց երկու կարգ, որ իրար տրամագծօրէն հակասում և հերքում են, չէին կարող միաժամանակ գոյութիւն ունենալ: Եթէ Հայ եկեղեցու պաշտօնեաները ընտրովի էին, ինչ որ ստոյգ է,

ժառանգաբար իրար յաջորդելը չէր կարող պարտադիր լինել ժողովրդի համար: Արդ, ինչպէս էին հաշուում իրար հետ այդ երկու հակառակ ծայրերը:

№ 12. 30. 33. 34. և 135 բաղուածքները ցոյց են տալիս որ, Ներսէս մեծը, Գրիգորիսը, Պետրոս Գեոտադարձը, Սաչիկը, Ներսէս Շնորհալին և նրանից առաջ իր եղբայր Գրիգոր կաթողիկոսը և այլն՝ մի շարք կաթողիկոսներ, չնայելով որ յաջորդել են իրանց մերձաւոր ազգականներին, այնուամենայնիւ այդ յաջորդութիւնը տեղի է ունեցել ընտրութիւնից յետոյ:

Մխիթար Գօշն էլ իր Դատաստանագրքի 48-րդ կանոնի բացատրութեան վերջում ասում է, թէ կաթողիկոսի ձեռնադրութիւնը բազմաց ընտրութիւնից յետոյ միայն կարող է լինել: Իսկ Մխիթարն ապրում էր ժառանգութեամբ իրար յաջորդող մի շարք կաթողիկոսներին շատ մօտ ժամանակներում: Ժողովրդի մէջ տիրող կարգն էլ նոյնն է տրամադրում, այսինքն քահանայացուն եթէ քահանայորդի էլ լինի, դարձեալ ժողովրդի հաւանութեամբ միայն կարող է քահանայ ձեռնադրուիլ: Հակառակ այդ հաւանութեան ձեռնադրուողն առ հասարակ, կարգալոյծ լինելու վտանգին էր ենթարկւում Ներսազեմի ժողովի իններորդ կանոնով, որ թուի թէ, զգուշացնող սպառնանք էր միայն:

Մեզ թւում է թէ, այդ երկու իրար հակասող հիմունքները հաշտութեան էին դալիս այս կէտում.—Հոգևորական ընտրելու ժամանակ, եթէ ընտրելիներ լինէին մէջ կային հոգևորականների սերնդից արժանաւոր ընտրելիներ, նախապատուութիւնը վերջիններին էր տրւում: Խնդրի այսպիսի լուծմամբ եւ սկզբունքը չէր խախտւում, և քահանայորդին, իհարկէ եթէ արժանի էր, չէր զրկւում հոգևոր կոչումն ընդունելուց:

Իւրաքանչիւր ընտրական պաշտօն հետեցնում է իր հետ նաև պատասխանատուութիւն. արդ ի՞նչ պատասխանատուութեան կարող էր կոչուել Ամենայն Հայոց Հայրապետը իրան ընտրող ազգի կողմից և ի՞նչ հետևանքներով:

Մեր բերած № 15. 16. 29. 36. 41 բաղուածքները և 1443 թ. Կիրակոս Գանձակեցուն գահընկէց անելը ցոյց են տալիս—մենք դեռ թողնում ենք մի շարք այլ փաստեր, իր նմուշ դրանք միայն առաջ բերելով—որ մի անգամ գահակալող Հայրապետը կարող է ոչ միայն պատասխանատուութեան կոչուել, այլ և որոշ դատից յետոյ նաև գահընկէց լինել:

Գահընկէցութեան համար ազգն ու եկեղեցին կանոնական սահմաններ չունին, որով որոշուէր պատասխանատուութեան պատճառները և նրան համապատասխան պատժական օրէնքներ:

րը: Այդ դէպքումն էլ միակ գլխաւոր հրամայողն ու ղեկավարողը՝ սովորոյթի իրաւունքն էր: Իսկ այդ սովորոյթի իրաւունքըն ասում է.— իւրաքանչիւր անգամ, երբ Ամենայն Հայոց Հայրապետը դուրս կը գայ իր իրաւասութեան սահմանից և կը ձեռնարկէ այնպիսի միջոցի, որով վտանգի ենթարկուին Հայ եկեղեցու հիմնական շահերը, երբ կը խախտուին նրա ինքնուրոյն, մի անգամ ընդունած դաւանական հիմունքները և երբ վտանգ կը սպառնայ նրա ինքնագոյութեանը, այն ժամանակ այդ եկեղեցու պաշտի դատի պիտի ենթարկուի և պատասխան տայ իր հասցրած չարիքների համար:

Եւ ամէն անգամ, երբ ժամանակի մարդիկ իրանց հասկացողութեամբ կարծել են թէ Հայոց Հայրապետն իր կոչման բարձրութեան վրայ չէ կանգնած, երբ համոզուել են որ վրտանգուում են եկեղեցու նուիրական շահերը, միշտ դիմել են այդ ծայրայեղ, բայց արգար հատուցման միջոցին:

Աւելի երկար կանգ առնել այս խնդրի վրայ մեր անմիջական նպատակից դուրս էր, ուստի և մեր քաղաքացիների առաջ բերելովը միայն մի նպատակ ունէինք—ցոյց տալ, որ Հայոց Հայրապետի պաշտօնը ընտրական լինելուց յետոյ, ունինաւ նրան անհրաժեշտ զուգընթաց կողմը՝ այն է ընտրողների առաջ պատասխանատուութեան պարտականութիւնը:

Արդ մի ամփոփումն անելով՝ վերջ տանք ներկայ աշխատութեանը:

1) Հայ եկեղեցու բոլոր պաշտօններն ընտրովի են, սկսած Հայրապետից՝ մինչի երեսփոխանի ընտրութիւնը:

2) Հայրապետի ընտրութեանը մասնակցում է Հայ ազգն իր հոգևոր և աշխարհական ներկայացուցիչներով:

3) Թեմական առաջնորդին ընտրում է թեմը. քահանային, ստորին սրբազնագործ պաշտօնեաներին և երեսփոխանին՝ ժողովուրդը—ծուխը:

4) Հայոց Հայրապետը, ինչպէս և եկեղեցու իւրաքանչիւր պաշտօնեայ պատասխանատու է իր ընտրող ժողովուրդի առաջ՝ իւրաքանչիւրն իր իրաւասութեան շրջանում:

5) Այդ բոլոր խնդիրներում հայ ժողովուրդը իր իրաւունքները յենում է առաւելապէս սովորոյթի իրաւունքի վրայ:

Արսէն վարդապետ